

Németh Ferenc

· Újvidéki Egyetem,
· Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka
· ferencnemet@yahoo.co.uk

A BÁNÁTI MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI KUTATÁSOK SAJÁTOSÁGAI ÉS KIHÍVÁSAI A 21. SZÁZAD ELEJÉN

*Features and Challenges of Cultural-Historical Research in Bánát at
the Beginning of the 21st Century*

*Karakteristike i izazovi kulturnoistorijskih istraživanja u Banatu na
početku 21. veka*

A történelmi események alakulása folytán a mai, szerbiai Bánát fejlődésvonulatának az utóbbi három évszázadban Bácskához viszonyítva – több olyan sajátossága volt, amely számottevően befolyásolta művelődéstörténetének fejlődését, és amely ma is meghatározó módon kihat művelődéstörténeti értékeinek kutatására, prezentálására és összegezési lehetőségeire. Az egyik legfontosabb mindenképpen az, hogy amíg Bácska vonatkozásában Zombor, Bács-Bodrog megye egykori székhelye (a Bács-Bodrog Megyei Történelmi Társulat [1883–1918] gazdag tevékenységének színhelye) továbbra is adott, és levéltári forrásaival szinte kiapadhatatlan forrása Bácska művelődéstörténetének, addig Bánát egykori kulturális központja Temesvár (a Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Társulat egykori székhelye), amelynek a múltban döntő kultúrgeográfiai kisugárzása volt, ma már Románia része, ami eleve megnehezíti a bánáti művelődéstörténeti kutatók munkáját, még inkább a kultúrtörténeti értékek számbavételét, összevezését. Ettől eltekintve, a 21. század elejének aktuális kihívásai közé tartoznak azok a bánáti művelődéstörténeti kezdeményezések, tudományos konferenciák és kutatói együttműködések, amelyek változtatni próbálnak az eddigi, több évtizedes gyakorlaton. E tanulmány ezt a problémakört járja körül.

Kulcsszavak: Bánát művelődéstörténete, Temesvár, kultúrgeográfiai kisugárzás, művelődéstörténeti kutatások, összevezések

BEVEZETŐ

A mai, szerbiai Bánát szellemi és tárgyi emlékeinek, művelődéstörténeti értékeinek átfogó feltérképezésére, furcsamód, még a 21. század elején sem került sor. Így az utóbbi századok jeles művelődéstörténeti emlékeit, eseményeit és

szereplőit sem ismerjük maradéktalanul, s ebből adódóan több évszázad múltán sincs rálátásunk Bánát művelődéstörténeti kincseinek egészére. Ennek a kutatási parcialitásnak több oka is van. Mindenekelőtt az a körülmény, hogy a mai Bánátnak történelmi fejlődése során többféle szerveződési formája volt, amely művelődési életének alakulását is hathatósan befolyásolta. Különösen az utóbbi három évszázadban, a törökök kiűzése utáni időszakban. Az 1716. évi eredményes, törökellenes hadjárat után (Pancsova felszabadításával) végérvényesen felszabadult Torontál vármegye területe, s az 1718. július 21-én megkötött pozarevaci béke értelmében Temesvár és vidéke (vagyis a Marostól délre, a Dunáig eső terület) a bécsi udvar kezében maradt, nem csatolták vissza az anyaországhoz (BOROVSKY [1912]: 409). Temesi bánság néven külön tartományt alkotott, amelyet Bécs katonai kormányzása alá vont (Uo.). Az újonnan létesített területi egység az egykori Torontál vármegyét is teljes egészében bekebelezte, amely attól kezdődően még 63 éven át a temesvári központú Temesi bánság része volt, s „idegen tisztviselőkkel, idegen szellemben igazgatták” (Uo. 410). A katonai uralom és kincstári igazgatás korszakában, Claudius Florimund Mercy tábornoszernagy kormányzása alatt került sor az alapozó munkára: a mocsaras, egészségtelen vidék feltérképezésére, lakhatóvá tételére, a mocsarak lecsapolására és az első betelepítésekre, később a toloncoltatásokra is, majd újabb helységek alapítására (Uo. 410–411). A kamarai igazgatás alatt, a tartomány 11 kerületre, azok pedig járásokra voltak felosztva (Uo.). Az 1770-es években újabb közigazgatási egységek alakultak a mai Bánát területén: a nagykikindai „kiváltságolt szerb kerület”, valamint a német–illír Határőrvidék (Uo. 425–427). Végezetül Torontál megyének az anyaországhoz való visszacsatolására 1779. július 13-án került sor, s ettől kezdődően a közigazgatás ismét a vármegyei önkormányzat kezében összpontosult, amelynek székhelye Nagybecskerek lett (Uo.). Ettől kezdődően egy új, felfelé ívelő korszak vette kezdetét, amely művelődési életére is jelentősen kihatott. A szabadságharc (1848/49) leverése, azaz a világo-si fegyverletétel után újabb közigazgatási átszervezésre került sor, így Torontál vármegye is katonai közigazgatás alá került: elszakították Magyarországtól és Szerb Vajdasági és Temesi bánság néven külön koronartartományként működött (1849–1860) temesvári székhellyel (Uo. 469–470). 1861-ben szerveződött meg ismét a visszaállított Torontál megye, nagybecskereki székhellyel (Uo.), s az 1867. évi kiegyezést követően indult csak lendületes fejlődésnek (Uo. 476), amelynek az első világháború (1914–1918), azaz az SZHSZ Királyság megalakulása (1918. december 1.) meg a trianoni béke (1920) vetett véget.

Az elmondottakból is kiténik, hogy a mai Bánát életét, fejlődését (természetesen művelődési életének alakulását is) az utóbbi három évszázadban jelentősen befolyásolták a szervezési és hatalmi változások. Mindezt, a művelődéstörténeti kutatások során is, körültekintően figyelembe kell venni, különösen a bánáti művelődési élet intézményeinek kialakítását, illetve az irányítási/hatalmi központok változását (Nagybecskerek, Temesvár) illetően.

TEMESVÁR (ELFELEDETT) KULTÚRGEÓGRÁFIAI HATÁSA

Az eddigi, főként parciális témákat feldolgozó bánáti helytörténeti/művelődéstörténeti kutatások során furesamód elsikkadt, feledésbe merült az egykori központ, Temesvár fontos kultúraszervező és -irányító hatása, azaz egykor igen számottevő kultúrgeográfiai kisugárzása, amelynek átfogó vizsgálatára (több oknál fogva) mindmáig nem került sor. A jelenkori hely- és művelődéstörténetesek jórészt megelégszenek Torontál vármegye székhelyének, Nagybecskereknek a kutatásával, holott ott a bánáti művelődési intézményeknek csak egy része működött (Torontálvármegyei Magyar Közművelődési Egyesület, Révay-kör, Szabad Líceum, különféle polgári egyletek stb.), a művelődés fontosabb intézményei azonban Temesvárott voltak. A temesvári kutatások eddigi mellőzése miatt számunkra továbbra is ismeretlenek maradtak azok a fontos intézmények, tények és adatok, amelyek nélkül nem nyerhetünk rálátást bánáti művelődéstörténeti hagyományaink egészére.

Hogy Bánát kultúrtörténete vonatkozásában Temesvárnak kiemelten fontos szerepe volt az elmúlt századokban, arra elsőként 1916-ban Becker Vendel hívta fel a figyelmet (BECKER 1916). Művében Temesvár kultúrgeográfiai hatását, kisugárzását vizsgálta, saját megfogalmazása szerint annak művelődéstörténeti „hatósferáját” (BECKER 1916: 3). Ezen belül vizsgálta Temesvár hatását a környék népesedésére, szellemi viszonyaira, a magyarosodásra, a tudományra, a közgazdaságra, az iparra és kereskedelemre (Uo.). E munkájában tárta fel azokat a fontos tényeket (egyben érveket is), amelyek miatt behatóbb kutatásokat érdemelne Temesvár művelődéstörténete és intézményeinek művelődésszervezői tevékenysége. Megállapítása szerint „Temesvár egyházi, katonai, ipari, kereskedelmi, közlekedési, pénzügyi, tanügyi, szóval közgazdasági és szellemi tekintetben egyaránt, egy kiválóan kultivált, nagy és gazdag vidéknek a központja” (BECKER 1916: 12) volt évszázadokon át, s szerepe csak a huszadik század elején csökkent. Az ott székelő fontosabb intézmények közül Becker kiemeli a Délvidéki Nemzeti Szövetséget, amely a magyar nyelv és szellem terjesztésében jeleskedett (BECKER 1916: 38). Kiemeli továbbá az 1862-ben megalakult Délmagyarországi Tanító Egyesületet (amelynek szakközlönye, a Délvidéki Tanügy, háromezer példányban jelent meg), a számos bánáti tanárt tömörítő, Országos Középiskolai Tanáregylet Temesvári Körét (1899), a tudományos előadásaival, vidéken is tájoló Temesvári Szabad Líceumot (1899) és a Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeumtársulatot (1872) (BECKER 1916: 40–41). Ez utóbbiról írja, hogy annak célja „mindent összegyűjteni, megőrizni és a közönség számára közszemlére tenni, ami Délmagyarország történetére, régészeti viszonyaira és műiparára vonatkozik. E célból ásatásokat eszközöl, cserél, vásárol, elfogad adományokat, szakszerű felolvasásokat tart és egy évnegyedes folyóiratot, a Történelmi és Régészeti Értesítőt adja ki” (Uo.). Itt el is időzhetnének egy pillanatra, hiszen párhuzamba helyezhetjük a

zombori Bács-Bodrog Vármegyei Történelmi Társulat (1883–1918) tevékenységével, amely Bácska viszonylatában tevékenykedett hasonló céllal (KÁICH 1980). Szép példája a bánáti tárgyi/régészeti leletek összegezésének az az impozáns, háromrészes, Temesvárott megjelentetett munka, amelyben Milleker Bódog verseci régész, történész és múzeumszervező rendszerezte a földből előkerült emlékeket (MILLEKER 1897–1906). E három kötetben foglalta össze Milleker Délmagyarország lelethelyeinek gazdag repertóriumát, az őskori tárgytaktól kezdődően a római kori és barbár leleteken át a népvándorlás kori régészeti tárgyakig. E munka első kötetének előszavában foglalta össze Milleker a délmagyarországi régészet rövid történetét (MILLEKER 1897: 5–7), Marsiglitől kezdve, Cariophilus Paschalison és Franz Griselinin át Böhm Lénárdig, Ormós Zsigmondig, Miletz Jánosig, Ortvyay Tivadarig és Szentkláray Jenőig. Milleker ugyancsak megnevezte azokat a bánáti, 19. századi múzeumokat is, amelyek e becses leletek jó részét őrizték és közszemlére tették: mindenekelőtt a temesvári Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeumot (1873)¹, a Fehértemplomi Múzeumot (1878) és a Verseci Városi Múzeumot (1894) (Uo.). Munkája harmadik kötetének előszavában Milleker örömdetesen már arról adott hírt, hogy Bánátban mely helyeken szerveztek régészeti ásatásokat a 19. század legvégén és a 20. század első éveiben (MILLEKER 1906: 3–4). Többek között megemlítette Törökkanizsát (1899), Ulmát (1901), Törökbecsét (1903), Dubovácot (1903), Elemért (1903), Vattinát (1906) stb. (Uo.). E becses régészeti emlékeknek azonban csak egy része maradt meg a bánáti múzeumokban, sok értékes bánáti lelet került a budapesti Nemzeti Múzeumba meg Szegedre és Bécsbe is. A két legismertebb régészeti kincs is elkerült Bánátból: az aracsi kő a budapesti Magyar Nemzeti Múzeumba (MILLEKER 1899: 111), a nagyszentmiklósi kincs pedig a bécsi Császári és Királyi Műtörténelmi Múzeumba (MILLEKER 1899: 128).

A Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeumtársulat mellett, Temesvárott fejtette ki áldásos tevékenységét a Délmagyarországi Természetudományi Társulat (1874), melynek célja Délmagyarország természeti viszonyainak kutatása volt (BECKER 1916: 41). A szakmegbeszélések és népszerű felolvasások mellett vidéki kutatói kirándulásokat is szerveztek, de az első világháború előtt feltett szándékuk volt egy bánáti természetrajzi múzeum és könyvtár létesítése is (Uo.). Az intézmény tevékenysége nyomán számos értékes, természettudományi tárgyú tanulmány született, amelynek jó részét szakfolyóiratuk, a *Természetudományi Füzetek* hozta. Sőt, egy „Délmagyarországi Obszervatóriumot” is létesítettek meteorológiai megfigyelések céljából (BECKER 1916: 42). Komoly természettudósok alapos kutatómunkát végeztek: „Merkel, Szmolay a Délvidék rovarvilágát gyűjtik össze, Kuhn dr. a madarait,

¹ A múzeumi gyűjtemény négy részből állt: I. Régészeti és iparművészet osztály, II. Szépművészeti osztály, III. Néprajzi osztály, IV. Oklevéltár. A gyűjtemények tárgyai elsősorban délmagyarországi vonatkozásúak voltak, annak múltját, műveltségét szándékozták bemutatni.

Vuchetik, Henfel, Wierzbiczky, Grosek a növényeit, Themák Ede ásványait. A társulat kikutatta a Damoglet (Herkulesfürdő) barlangjait, [...] a délvidéki meteorokat, megkezdte a délvidéki bányahelyek legszebb s tudományos becsű termékeik összegyűjtését. Általában a tudományos gyűjtésre bő anyagot szolgáltatnak a Délvidék magas hegységeinek, erdőségeinek és sík területeinek változatos kőzetei, állat- és növényvilága” (Uo.).

Becker Vendel Temesvár egykori központi szerepét azzal magyarázta, hogy „középponti fekvése miatt kezdettől fogva uralta az egész Délvidéket. Mert a Temes és Bega délnyugati fordulójához a lippai dombvidék (Arad), a torontáli hát (Nagybecskerek), a délmagyarországi keleti hegység (Lugos) s az Alduna között (Teregova) valamennyi síkföldi, hegyvidéki és vízi utak középpontjára esett” (BECKER 1916: 68).

Temesvár kulturális kisugárzása a mai Bánát területére vitathatatlan, s az itt felsorolt tények is ezt igyekeztek alátámasztani. Mindemellett Temesvár az első világháború végéig fontos oktatási, könyv- és lapkiadási központ volt, élénk irodalmi élettel, levéltárakkal és színésszel, amely erős vonzási körében tartotta a mai Bánát városait. Ezt igazolja Bodor Antal tanulmánykötete is, amely tényekkel támasztja alá Temesvár művelődéstörténeti jelentőségét (BODOR [1908]). Színészete már az 1750-es évektől folyamatos volt (BODOR [1908]: 219–220). A könyvnyomtatás ott 1771-ben honosodott meg (Heimerl Mátyás), s ugyanabban az évben indult az első temesvári lap is, az *Intelligenz-Blatt* (Uo. 212–213). A temesvári újságok közül a művelődéstörténetek számára fontos forrás a *Temesvarer Wochenblatt*, amely megbízható krónikása volt az 1831 és 1849 közötti bánáti eseményeknek (Uo.). (Az idő tájt a mai, szerbiai Bánátban még nem indult be a sajtó, arra csak 1851. január 4-én került sor, a nagybecskereki *Gross-Becskereker Wochenblatt* kiadásával. Ezért hézagpótló adatok forrása e temesvári újság.) Ugyancsak fontos számunkra az első temesvári magyar lap, a *Delejtű*, amelyet Pesty Frigyes indított be 1858-ban (Uo.). Temesvár irodalmi életében fontos szerepe volt a bánáti íróknak, hiszen ottani kötődései voltak a törökbecsei Szentkláray Jenőnek, a verseci Herczeg Ferencnek meg Czirbusz Gézának, a Nagybecskereki Piarista Gimnázium tudós tanárának (Uo. 215). Az 1903-ban alapított Arany János Társaság is több író-tömörített a mai Bánát területéről (Uo.). Temesvár levéltárai, amelyek a 18. és a 19. században fontos regionális levéltárak is voltak (Temesvármegye Levéltára, Csanádegyházmegyei Levéltár, Hadtestparancsnoksági Levéltár, Pénzügyigazgatósági Levéltár, A Királyi Törvényszék Levéltára stb.) (Uo. 216–217), számos művelődéstörténeti adatot/anyagot rejtegetnek még, amelyek felkutatásra várnak.

A 21. SZÁZAD KUTATÁSI KIHÍVÁSAI

Bánát művelődéstörténetének kutatói a 21. század elején azzal szembesülnek, hogy korábbi, fontos szellemi központjuk immár az országhatáron kívülre esik, Romániában van, fontos levéltári és sajtóanyagával együtt. E körülmény útra készíti a kíváncsi kutatót, s a siker érdekében nem csekély áldozatot követel meg tőle. Éppen ez a körülmény riasztotta el a közelmúltig azokat, akik körültekintően szerettek volna foglalkozni a térség művelődési hagyományival. Az esetek többségében legtöbbször el is álltak a kutatásoktól. Pontosan két évtizeddel ezelőtt azonban egy dicséretes kezdeményezés történt, amely megváltoztatni látszik az eddigi gyakorlatot: sor került a bánáti kutatók nemzetközi összefogására: a trianoni békével három részre szakított Bánát kutatói szerveződtek, és most már évente szerveznek (idén immár huszadszor!) nemzetközi Bánát-konferenciát, amelyen a térség történetét és művelődéstörténetét taglalja. A tanácskozást a Resicai Eftimie Murgu Egyetem és a nagybecskereki Vajdasági Román Kulturális Intézet szervezi, s felváltva vagy Resicán vagy Nagybecskereken kerül megrendezésre. Az előadásokat utóbb tanulmánykötetekbe foglalva jelentetik meg, s a húsz év alatt olyan tekintélyes mennyiségű anyag került publikálásra, amely további kutatásra ösztönzi mind a magyar, mind a szerb és a román kutatókat. E biztató, életképes kutatói összefogásnak volt még egy hozadéka: a Román Bánátban (éppen Temesvárott) indult el nemrég egy összefoglaló vállalkozás ötlete: Bánát Enciklopédiájának kiadása, amely immár a második kötet előkészítő megbeszéléseinél tart, és örvendetes módon előre vetíti a térség egységes történetének és művelődéstörténetének átfogó kutatását és prezentálását. S ami a legfontosabb: abban az országhatárok, a kutatók összefogása nyomán, már nem jelentenek akadályt.

IRODALOM

- BECKER Vendel 1916. *Temesvár kulturgeografiai hatása a Délvidékre*. Kulturgeografiai monografia. [A szerző tulajdona]. Szeged: Szent István Társulat Bizománya
- Dr. BODOR Antal [1908]. *Temesvár és Délmagyarország múltja, jelen közállapota és turistikai leírása – Az Alduna útikalauzával*. Temesvár: Morawetz Testvérek kiadása
- Dr. BOROVSKY Samu (szerk.) [2012]. *Torontál vármegye*. Budapest: Országos Monográfia Társaság
- KÁICH Katalin 1980. *Bács-Bodrog Vármegye Történelmi Társulata (1883–1918)*. Újvidék: Forum Könyvkiadó–A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete
- MILLEKER Bódog 1897. *Délmagyarország régiségletei*. A honfoglalás előtti időkből. I. rész. Őskori leletek. Temesvár: Csanád-Egyházmegyei Könyvnyomda
- MILLEKER Bódog 1899. *Délmagyarország régiségletei*. A honfoglalás előtti időkből. II. rész. Római, római korszaki barbár és népvándorláskori leletek. Temesvár: Csanád-Egyházmegyei Könyvnyomda

MILLEKER Bódog 1897–1906. *Délmagyarország régiségleletei I–III*. Temesvár: Csanád-Egyházmegyei Könyvnyomda

Features and Challenges of Cultural-Historical Research in Bánát at the Beginning of the 21st Century

On course of historical events, the evolution and development of Bánát as it is in Serbia today, in the past three centuries have had more features, compared to Bácska, which have influenced the development of its cultural history, and which still significantly shape the research and presentation of cultural-historical values, as well as the possibilities of their summation. One of the central ones is definitely the fact that, considering Bácska it is Zombor, previously the seat of Bács-Bodrog County (the scene of the wide-ranging activities of the County Historical Society [1883–1918]) which with its archival resources still serves as an inexhaustible source of Bácska's cultural history. At the same time, the cultural centre of Bánát used to be Temesvár (Timisoara) (once the seat of the South Hungarian Historical and Archeological Society), which in its time had a central cultural-geographical effluence, but today it is situated in Romania, and this inherently aggravates the work of researchers from Bánát, and more so the enumeration and summation of its cultural-historical riches. Nevertheless, among the challenges of the 21st century there are cultural-historical endeavours, scientific conferences and collaboration among researchers, all attempting to change the deeply rooted practices over several decades. This study reflects on these issues.

Key words: cultural history of Bánát, Timisoara, cultural geographical effluence, cultural-historical research, summation

Karakteristike i izazovi kulturnoistorijskih istraživanja u Banatu na početku 21. veka

Usled formiranja istorijskih događaja, razvojni put dela Banata koji danas pripada Srbiji, u zadnja tri veka posedovao je nekoliko karakteristika koje su u odnosu na Bačku, u znatnoj meri uticale na njegov kulturnoistorijski razvoj, i koje i danas na upečatljiv način utiču na istraživanje njegovih kulturnoistorijskih vrednosti, na njihovo prezentovanje i mogućnosti njihovog sumiranja. Jedna od najbitnijih od njih jeste svakako da za razliku od Bačke kod koje se Sombor, nekadašnje sedište Bačko-bodroške županije (i scena bogate aktivnosti Istorijskog društva Bačko-bodroške županije [1883–1918]) i dalje nalazi u krugu dosega, i sa svojim arhivskim materijalom i danas predstavlja nepresušiv izvor kulturne istorije Bačke, dotle nekadašnje kulturno sedište Banata, Temišvar (tadašnje sedište Istorijskog i arheološkog društva Južne Mađarske), koji je u prošlosti imao odlučujuću kulturnogeografsku radijaciju, danas već pripada Rumuniji,

što u svakom slučaju otežava rad banatskih istraživača istorije kulture, a još više inventarisanje i sumiranje kulturnoistorijskih vrednosti. Bez obzira na to, među aktuelne izazove početka 21. veka mogu da se ubroje kulturnoistorijske inicijative i istraživačke saradnje, odnosno naučne konferencije u Banatu, koje pokušavaju da promene dosadašnju, višedecenijsku praksu. Studija razmatra navedenu problematiku.

Cljučne reči: kulturna istorija Banata, Temišvar, kulturnogeografska radijacija, kulturnoistorijska istraživanja, sumiranja

Beérkezés időpontja: 2015. 10. 27.

Közlésre elfogadva: 2015. 10. 30.